

Mehmed Atıf Bey'in Hatırâtı Işığında İstanbul

Nurettin Gemici

İstanbul Üniversitesi

Hatıra-i Âtıf (Âtıf Bey'in hatıraları), Osmanlı siyasi tarihinin en uzun yüzyılı olarak da tarif edilen on dokuzuncu asırda Sultan Abdülmecid'le birlikte başlayan fırtınalı dönemde yaşanan hadiselerle dair Mâbeyn başkâtibi görevini üstlenmiş önemli bir zatın tespitlerinden oluşmaktadır. Mehmed Âtıf Bey, Sultan Abdülaziz'in Mabeyn Başkâtibi olarak 1873-1876 yılları arasında görev yapmıştır. Hatırat yazma işi kendisinin isteğiyle olmamıştır. Sultan Abdülaziz'in hâl'ini takiben kısa süreli sayılabilecek bazı görevlerde bulunduktan sonra tekaütle ayrılmış ve Horhor'daki kendi konağında dostlarıyla zaman zaman bir araya gelmektedir. Bu münasebetle yakın ve güvenilir dostlarına II. Abdülhamid döneminde pek dile getirilemeyen Sultan Abdülaziz'in hâl'i ve buna benzer o günlerin netameli konularından ve kendi görev yıllarında şahit olduğu hadiselerden bahsetmektedir. İlk olarak bunların yazıya geçirilmesi ve kaydının yapılması İbnülemin Mahmud Kemal tarafından dillendirilmeye başlanmıştır. Eserin istinsahını İbnülemin Mahmud Kemal, babası Mehmed Emin Paşa ve kardeşi Ahmed Tevfik gerçekleştirmiştir.¹

.....

1 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar* isimli eserinde bu hususa şöyle kısaca değinir: "Hatırayı merhuma ben yazdırdım ve muavenetde

Âtîf Bey'in *Hatıra-i Âtîf* ismiyle zapt olunan el yazısı nüshası değişik seferlerde aralıklarla istinsah veya istiktâb denilebilecek kayda alma usulüyle gerçekleştiği söylenebilir. Eserin kaleme alındığı mekânlar çoğunlukla ya müellifin Horhor Mahallesi'ndeki evinde ya da İbnülemin Mahmud Kemal'in ailesiyle birlikte yaşadıkları Beyazıt'taki Sarı Köşk olarak bilinen evinde gerçekleşmiştir.² Âtîf Bey'le yapılan sohbetler esnasında mevcut yazılı kaynaklarda geçmeyen ve rastlanması pek de mümkün olmayan bilgiler ve hatıraların kayda alınması isteği ara sıra dile getirilmiştir. Özellikle İbnülemin Mahmud Kemal, hiçbir yerde duymadığı ve duyamayacağı malumatlar ve rivayetler karşısında heyecana kapılarak bunların bir yere kaydedilmesi konusunda Âtîf Bey'e ısrar etmeye başlamıştır. İbnülemin'in bu arzusuna, o tarihlerde hayatta olan babası Mehmed Emin Paşa ve kardeşi Ahmed Tefvik de destek verince Mehmed Âtîf Bey'e anlattıklarının yazıya geçirilmesi için ısrarlar artması üzerine Mehmed Âtîf Bey sonunda hatıratını yazdırmaya ikna olmuştur. Şahit olduğu ve duyduğu bildiği ne varsa hatırat şeklinde yazıya dökülmesini bir şartla kabul etmiştir. O da kendisine yardım edilmesi ve yazıya geçirme hususunda sabır gösterilmesidir. Nihayet "Muavenet ederseniz yazdırmaya çalışırım" demesiyle metnin yazımına başlanmıştır. Kendisinin şifahen aktardığı bilgiler İbnülemin Mahmud Kemal İnal'la birlikte babası Yusuf Kamil Paşa'nın mühürdarı Mehmed Emin Paşa ve kardeşi Ahmed Tefvik Bey'in istinsah/istiktâb işine katılmasıyla *Hatıra-i Âtîf* adıyla yazıya dökülmüştür. Bu yazım hikâyesini İbnülemin *Hatıra-i Âtîf* adlı yazısında *Türk Encümeni Mecmuası*'nın ilgili sayısında şöyle ifade eder.

.....

bulundum." Yegâne nüshası kütüphanemdedir. *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul: 1982), I, 70. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, hatıratından yaptığı alıntılarda bazı küçük değişiklikler, birleştirmeler, atlamalar veya kısaltmalar gibi bazı şahsi tasarruflarda bulunmuştur. Metnin özünü değiştirmeyen bu tasarruflar yakında yayınlanacak olan *Hatıra-i Âtîf* isimli yayınlımızda işaret edilmiştir.

- 2 İstanbul'da mevcut konakların en ilgi çekicilerinden olan bu yapı müellifin 1957 yılında vefatından sonra bir süre öğrenci yurdu olarak kullanıldıktan sonra yıktırılarak yerine iş hanı yapılmıştır.

“Horhor’daki konağında ve fakirhanede teşerrüf edildikçe, sarayda görüp işittiği vekayiden, bilhassa Sultan Abdulaziz merhumun hal’ine müteallık mevaddan bahs eder idi. Bu bahislerden hatırımda kalanlar yahut kayd edebildiklerim ne kadar doğru olursa olsun aslına tamamıyla tevafuk edemeyeceğini ve vesaik-ı mutebereden add olunmayacağını düşündüm. Bahusus müşarunileyhin, zevat-ı saireye de nakl ettiği hadisat-ı mühimmeyi herkes, kendi zevk ve idrakine göre telakkî ve âhara naklederek esas-ı vak’a -mahiyetini kaybedecek mertebede- suver-i muhtelifeye münkalib olacağını nazar-ı dikkate aldım. Mesmu’at ü müşahedatını -ahlâfa yadigâr olmak üzere- bizzat yazmasını müşarun-ileyhden rica ettim. Sinn ü sâlınden ve adem-i iktidarından bahs ile itizâr eylediyse de ısrarıma -hasbe’l-mevedde- mukavemet edemeyerek “Mu’avenet ederseniz yazmaya çalışırım.” dedi. O günden itibaren işe başlandı. İki kısımdan mürekkebe olarak “Hâtıra-i Âtîf” namıyla bir eser vücuda geldi.³

Kaleme alınan bu eserin daha girişinde Mehmed Âtîf Bey de bu yardımı doğrularcasına şu ifadeyi kullanır:

“Bu mütalaya mebni gerek sene-i merkûme ve gerek müdrîk olduğumuz sinîn-i sâ’ire vukû’âtına dâ’ir ma’lûmât ve meşhûdâtın nakl ü hikâyesini e’azz-i evlâdımız mertebesinde olan bir sâhib-i kemâl arzu edip bu abd-i kem-bizâ’a dahi kalem-i perîşân-ı rakamla tahattur edebildiğim vukû’âtı tahrîr ve imlâ ve (Hâtıra-i Âtîf) namıyla “eyledim takdimine min- gayr-ı haddin ictirâ”. 1322/1906-1907 imza. Mehmed Âtîf. “⁴

Hatırat Nüshasının Özellikleri

Hatırat İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler bölümünde İbnülemin Mahmud Kemal bölümünde 2671 numara ile kayıtlıdır. İlk varak Babam Mehmet Emin Paşa ve kardeşim

.....

3 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, “Hatıra-i Âtîf”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, sy. 84 (1341/1925), s. 40-41

4 *Hatıra-i Âtîf*, Yazma nüsha, vr. 1b. Hatıratını kaleme aldıktan çok kısa bir süre sonra vefat etmiştir. 18 Zilkade 1325’de (23 Aralık 1907) vefat ederek -vasiyeti mucibince- Edirnekapı’sında İbn-i Kemâl merhumun civar-ı kabrine defin edildi. Âlim, müstakim, müeddep idi. Son zamanlarında dik-ı maişete giriftar oldu. İbnülemin, *a.g.e.*, 40.

Ahmet Tevfik Bey merhumların yazısı ve Mabeyin başkâtibi Âtîf Bey merhumun tashihi ile Hâtıra-yı Âtîf'in müsveddesidir. İbnülemin Mahmut Kemâl. Kaydıyla başlamaktadır. 162a diye numaralandırılan son sayfada yer alan Sultan Murad-ı Hâmis hazretlerinin Bâb-ı Seraskerî'de kaydı son satır olmadığı gibi metnin akışına göre sayfalar arasında bir insicam da yoktur. Eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserlere intikalinden sonra ciltte yer alan sayfa numaralarının metin içindeki konular arasında irtibat gözetilmeden konulmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Asıl son satır 157a olarak numaralandırılan sayfada “Ve minallâhi't-tevfik ve ni'me'refik” dua cümlesiyle sona erer.

Yazma nüshada üç farklı kalem dikkati çekmektedir. İlk kalem İbnülemin Mahmut Kemal'in babası Mehmed Emin Paşa, ikinci kalem kardeşi Ahmed Tevhid Bey, son kalem de İbnülemin'in kendisine aittir. Hatlardan okunaklı olanlar babası ve kardeşine aittir. Toplam 162 varak olarak görülen eserde eksik ve boş sayfalar veya yanlış numaralandırmalar mevcuttur. Okunaklı rıka hattıyla kaleme alınan metin belli bir yere kadar satır altı notların konulduğu bazı sayfalar dışında çoğunlukla 12 olmakla beraber daha fazla veya eksik satırlarla da yazılmıştır. Sayfaların altlarına veya kenarlarına notlar ilave edilmiştir. Kırmızı mürekkep kullanımı yaygın değildir. Yazma müsvedde olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır. 78a'dan itibaren satırlar 22-23'e kadar arttığı gibi yazının da güzelliği de kaybolmuştur. Satır altlarına yazılan uzun notlar zaman zaman sayfa kenarlarına taşar. Boş sayfalar, aceleyle özensiz, okunaksız ve cilt kenarlarında kalmış olan silik satırlar ve çizili satırlar ortaya çıkar.

Hatıratın Mahiyeti

İbnülemin, hatıratındaki bilgilerin önemli bir kısmını Son Sadrazamlar adlı eserinde alıntılarla kullanmıştır. Bununla birlikte eserine alıntılanmadıkları arasında bugüne kadar dönemle alakalı hiçbir yerde zikri geçmeyen kıymetli bilgiler içerdiği bir gerçektir. Mehmed Âtîf Bey'in hatıralarının Sultan Abdülmecid Han'la başlaması aslında bir tesadüf değildir. Kendisinin Mabeyn kitabetine alınmasına saraya olan intisabı önemli rol oynamıştır. Devrin Ağnam Müdürü Ali

Şakir Refet Efendi'nin oğlu olarak 1252'de (1836-1837) İstanbul'da dünyaya gelen Mehmed Âtîf Bey, eğitiminin ardından Meclis-i Vâlâ Mektubî Kalem'inde göreve başlamış ve değişik mevkilerde hizmet ettikten sonra 1288 (1871-72) yılında Mabeyn Kitabeti'ne getirilmiştir. Arşivdeki çalışmalarımız bu görevi esnasında kendisine bir nişan tevcihi kaydı bulunduğunu göstermiştir.⁵ İki yıl sonrasında Mabeyn Başkâtibi olmuş ve Sultan Abdülaziz'in son Mabeyn Başkâtibi olarak görev yapmıştır. 1876 yılında Abdülaziz'in hal edilmeyle görevinden uzaklaştırılmıştır. Uzun müddet mazul kaldıktan sonra 1297/1882'de önce Amasya ve daha sonra 1301/1885 yılında Karesi valiliğine getirilmiştir.⁶ 1304/1888 yılında Karesi vilayetinin ilga edilmeyle tekaüde ayrılmıştır. Bu dönemde kendisi Daha sonra Hüdavendigâr valiliğine getirilmesi gündeme gelmişse de gerçekleşmemiştir.⁷

Arşiv kayıtlarında tekrar göreve getirilme teklifi ve tekaüt aylıklarının gecikmesi üzerine yapmış olduğu başvurulara sıkça rastlanılmaktadır.⁸ Annesinin Sultan Mahmud'un hazinedarlarından,

5 Mâliye Nezâret-i Celîlesine, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibi atûfetli Âtîf Beyefendi Hazretleri'ne ikinci rütbeden bir kıta nişân-ı Mecîdî ihsan buyrulmuş ve iktizâ eden ilmühaberî fi 17 Receb sene [12]90 tarihinde kaleminden i'tâ olunmuş olmağla icabının icrasına himmet buyrula deyu. BOA, A.MKT.MHM, nr, 463/73. (19 Recep 1290).

6 Abdülmecid Mutaf, *Salnamelerde Karesi Sancağı* (Balıkesir: 1997), s 32.

7 Bkz. BOA, Y.A.RES, nr. 45, 11, 13, (3 Safer 1306). "Devletlü efendim hazretleri Karesi vilayetinin lağvı üzerine açıkta kalmış olan Atufetli Atîf Bey Efendi hazretleri zaruret ve ihtiyacından bahisle isti'taf etmekte olup mir-i müşarün ileyh için münasip bir memuriyet bulunması dahi irade-i seniyye-yi cenab-ı cihanbani iktiza-yı celilinden idiğüne ve Hüdavendigâr vilayeti valisi devletlü Hakkı Paşa hazretlerinin hüsn-i idareye adem-i muvaffakiyeti meşhud olup bu yüzden emval-i vilayetçe zayıat vukuu dahi evvel ve ahir maliye nezaret-i celilesi makamından veya ve inba olunmakta olmasıyla tebdili lazime-i hal ve maslahatdan göründüğüne mebni mir-i müşarun ileyhin mücerreb olan reviiyyet ve ehliyeti cihetiyle zikr olunan Hüdavendigâr vilayeti valiliğine memuriyeti tensib edilmiş isede olbabda her ne vechle emr u ferman-ı isabet-beyan hazret-i hilafet-penahi şeref-sunuh ve sudur buyurulur ise mantuk-ı münifi infaz bulunacağı beyanıyla tezkire-i senaveri terkîm kılını efendim 3 Safer 1306 Sadrazam Kamil".

8 Maliye Nezaret-i Celîlesine Mülga Karesi vilayeti valiliğinden munfasıl Atîf Bey Efendi Hazretleri üç yüz on yedi ve on sekiz ve on dokuz senelerinden

kendi eşinin de Sultan Abdülmecid'in cariyelerinden oluşu saraya bağlılığı ve Mabeyn'de görev almasında etkili olmuştur. Ayrıca hatıratın tamamına sinmiş saraylı havası, müellifin bazı konulardaki ketumiyeti ve saray halkına dair mahrem konulardan fazlaca söz açmaması aldığı saray terbiyesiyle ilişkilendirilebilir.

Mehmed Âtîf Bey hatıratına I. Abdülmecid'in son günlerinde gelişen olaylarla başlamaktadır. Bu dönem sanki bir giriş yazısı mahiyetinde Sultan Abdülmecid'in vefatı dışında fazla detay içermez. Dolayısıyla onun dönemindeki önemli hadiselerinden Tanzimat Fermanı'nın ilanı, Kırım Savaşı, Islahat Fermanı, Mısır Meselesi gibi hadiselerden ya hiç bahsetmez ya da bir münasebet düşerse kısa ve sathi bir şekilde bahseder. Öte yandan müellifin Abdülmecid'in vefatını eserine almasının önemli bir nedeni Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın başında Yeniçeri Ocağının lağvı (1826) ve ardından Mısır Meselesiyle düştüğü itibarsız durumun izahıyla işin vahametini ortaya koymaktır. Bu arada Özellikle Osmanlı'ya sığınan Macar Mülteciler konusunda alınan riskle devletin Avrupâ'da yükselen itibarı hatırlanacak olursa o yıllarda Osmanlı Devletinin Avrupalı devletler muvazenesinde yüzyılın sonuna göre oldukça saygın ve dikkate alınacak kadar önemli oluşunu gösterir.

1848 ihtilal hareketleri sonrasında, Macar ve Leh mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınması, Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Rusya arasında diplomatik krize sebep olmuştur. Osmanlı'nın kendi topraklarına sığınan Macarları iade etmemesi Avrupa kamuoyunda olumlu bir etki meydana getirmiştir. Akabinde devlet, İngiltere, Fransa ve Sardunya devletleriyle ortaklaşa gerçekleştirdiği ve sonucu zaferle biten Kırım harbiyle Avrupalı devletler nezdinde statüsünü ve itibarını daha da sağlamlaştırmış ve Avrupa devletleri nezdinde saygınlık kazanmıştır.

.....

mütedahil maaşatdan teraküm eden otuzbeşbin küsür guruşun tesviyesi istirhamıyla atabe-i seniyyeye arz-ı istid'â eylemiş olduğundan ramazan-ı şerif münasebetiyle ita edilecek maaş-ı umuminin hitamından sonra müşarun ileyhin tesviye-i maaşatınca bir muamele-yi adilane ifası şeref-sudur buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafet-penahi icab-ı celilinden olduğu mabeyn-i hümayun baş kitabet-i celilesinden ba-tezkire-i hususiye iş'ar edilmekle ifa-yı muktezasına himmet. BOA, BEO, nr. 2212, 165878, (15 Şaban 1321).

Kırım zaferinin toplumda meydana getirdiği olumlu hava ve dış borçlanmayla birlikte piyasaların canlanması toparlanması görülmüştür. Osmanlı sosyal ekonomik durumundaki bu düzeliş Abdülmecid'i halkın gözünde saygın kıldığı bir gerçektir. Mehmed Âtîf Bey, hatıratında bu durumu şu cümlelerle belirtmektedir.

Tâli'-i hümayûnları mes'ud ve zamân-ı âlileri mebrûk idi. Yetmiş târîhindeki Rusya seferinde Muzaffer ve Gâzi oldular.⁹

Mehmed Âtîf Bey'in hatıratı bağlamında Abdülmecid portresi olumlu ögeler ve ifadeler içermektedir. Müellifin annesi ve eşinin saraya mensubiyeti veya saraylı oluşu ve Sultan'a olan yakınlığıyla da onun bakış açısında önemli rol oynar. Kendisinin tespitlerinde tarihe dönük hakikatlerle birebir örtüşme beklenmemelidir. Hatıratta geçen bu ifadeler belgelerin ve diğer kaynakların doğrulanmasıyla anlam kazanabilir. Şifahen bir hatırat inşa eden birisinden tarihi olaylarla her anlamda mutabık bir çıkarımlar beklemek doğru olmaz. Fakat ondan beklenen yazılı kaynaklarda yer alan ve almayan vakalarda şahit olduklarını öğrenmek ve bunu yazılı hale getirmektir. Döneminde yaşamış diğer devlet adamlarının hatıraları ve arşiv belgelerinin ortaya çıkışıyla hatıratta geçenler hakkında hükme varmak daha doğru olacaktır. Şüphesiz şahsi hayata ve düşüncelere dayanarak kaleme alınan bir hatırat tarihin bizzat kendisi olamayacağından mukayeseli okumalarla bir neticeye varmak mümkün olacaktır.

Âtîf Bey hatıratında Abdülmecid'i anlattığı bölümlerde ona ait hususiyetlerden bahsederken tarihe dönük olan ve her yerde bilinen hususlarına fazla değinmeden az bilinen bir yönüne işaret eder. Hüsn-i hattaki dirayeti ve Hırka-yı Şerîf Camii'nde yer alan celi yazıların onun eseri olduğuna dair kayıt ve Rıka hattına olan üstün kabiliyetinden bahseder.

Bu bölümde Sultan Abdülmecid'in temiz ve titizliğinden dolayı Mabeyn-i Hümayunda ve sarayda görev alacak kurenânın seçimindeki hassasiyetinden uzun uzadıya bahseder. Anlatıdan yola çıkarak zihinlerde oluşabilecek olan yanlış anlamaları düşündüğünden ilgili kısmın sonuna bunun nedenleri bağlamında bazı açıklamalarda

.....

9 *Hatıra-i Âtîf*, vr. 4b.

bulunur. Bu onun mensup olduğu ve yetiştiği Saray ve Hükümdarı savunma refleksi ile ilgili olduğu söylenebilir. Mesela “*Ashâb-ı irfâna ma'lûm ve erbâb-ı zevk ve vicdâna mef'hûm olduğu üzere böyle sarf-ı zarâfet ve hüs-n-ü tabiata müte'âllik olan ba'zı umûra tabâyi'i selîme sahipleri nazar-ı irfânla bakarlar ise de asıl ekseriyet bir takım dal kıran ve çam devirenlerden olmağla bu şeyleri hoş görmeyip*”¹⁰ cümleleri buna bir göndermedir. Yine Mehmed Âtîf Bey'in dürüstlüğünün ve hakperestliğinin bir işareti olarak Sultan Abdülmecid'in saltanatının son safhasında detaya girmeksizin hızla artan saray giderlerini, kaynakların yerinde kullanılmamasından dolayı paranın değer kaybına uğraması ve memur maaşlarının ödenmesindeki düzensizliklerden kaynaklanan güçlüklerle, aynı dönemde gerçekleşen ve devletin önce mali sonra siyasi iflasını hazırlayan dış borçlanmalara değinmeksizin memleket genelinde ortaya çıkan maddi darboğaz ve çöküşe de değinir.

Bu bölümden sonra o devrin önemli isimlerinden Sadrazam Dürriade Şerîf Efendi'nin Abdülmecid'in son muayedesinden sonra duyduğu endişeden yola çıkarak şahsiyeti hakkında bilgiler verir. Bu bilgiler arasında adı geçen zatın sakalını boyamasından, kadıaskerliğinden hatta yalısında/evinde yalnız başına iken kadın elbisesi ve ayakkabısı giyip göbek attığını garip karşılamakla birlikte olumlu bir şekilde eserine derç eder.

Belki de bu bölümdeki en can alıcı nokta Dürriade'nin bu halini tasvir ettiği şu satırlardır. “*Hattâ bir gün yine böyle kadın libâsıyla mine'l-kadîm kadın hamamlarında hamamcı ve nâtır hânımların ayaklarına giydikleri sedefkâri yüksek na'lin gibi ayağında na'lin olduğu hâlde mâbeyn odasında kebir âyineye karşı göbek atarken ağaların biri nasılsa kapıyı açınca Efendi hiddetlenerek “Çık dışarı! Harem var” demiş olduğunu naklederler.*”¹¹

Sultan Abdülmecid meselesinde son nokta olarak da saltanatının son yıllarında avamın kendisi hakkında yapmış olduğu eleştirileri haksız bulmamakla birlikte buna sebebiyet vermesinden dolayı padişahı da aklama yoluna gitmez. Bu husus aslında Sultan Abdülmecid'in

•••••

10 *Hatıra-i Âtîf*, vr. 4b.

11 *Hatıra-i Âtîf*, vr. 6a.

müstebit bir padişah olmadığına da işaret eder. Fakat halkın şikayet ve hoşnutsuzluğuna dair düştüğü kayıt bize Abdülmecid zamanında vukua gelen Kırım Harbi'nin harp giderlerinin yanı sıra Dolmabahçe sarayı yapımının masraflarının çokluğu hazineyi zor durumda bırakmıştır. Ayrıca Beykoz ve Küçüksu kasırlarının yapım masrafları için alınan dış borçların faiziyle geri ödemesinden kaynaklanan mali buhran sebebiyle halk arasında söylentiler ve şikayetler ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu mali darboğazın yanı sıra Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilanı ile tebaa arasında oluşturulmaya çalışılan eşitlik dayatması halkta tepkiye yol açmıştır. Âtîf Bey'in yerinde tespitiyle eleştirilerin merkezinde Sultan Abdülmecid yer almaya başlamış ve uzun zamandır bu konularda ileri geri konuşmayan halk arasında sözün ayağa düşmesi sonucunu Sultan'a karşı eleştiriler yükselmeye başlamıştır. Bu sebeple halk arasında yapılan konuşmalardaki seviyesizlik, saray terbiyesi almış Âtîf Bey'de rahatsızlığa yol açmıştır. Bu durumu da göz önüne alarak genel manada idarecilere bazı uyarılarda bulunur. “*Binâ'ena leyh muktedâ-yı nâs olanlar tarafından mümkün mertebe lisân-ı avâma düşmeyecek ahvâl-i ira'esine i'tinâ olunmak enseb ve hikmet-i hükûmete evfak olur ve min-allâhi't-tevfik*”¹²

Hatırratta İstanbul

Âtîf Bey, eserinde İstanbul'dan doğrudan bahsetmez. Fakat devrin siyasi olaylarını ve kişilerinden bahsederken mekan çoğunlukla İstanbul'dur. O sebeple tabir yerindeyse İstanbul şehri anlatılmanın arka planında bazen kalın çizgilerle bazen de sadece isim olarak flu bir hal alır. Fakat şehirdeki etkinlikler, kutlamalar, saray, konak, evler ve belediye hizmetleri satır aralarına serpiştirilmiştir.

Aslında hatırratta sadece Dolmabahçe Sarayı ve Mabeyn başkatininin görevleriyle sınırlı çerçevedeki İstanbul içindeki ziyaretleri bile şehir tarihine büyük katkılar sunmaktadır. Tarih kitaplarında görere getirilen başta Sadrazamlar, Şeyhülislam ve Tanzimat sonrası nezaretlere gelen nazırların görev alışları ve buna dair yapılan مراسمler eserde geniş yer tutmaktadır.

.....

¹² *Hatıra-i Âtîf*, vr. 6b-7a.

Sultan Abdülaziz'in yangın korkusu nedeniyle İstanbul'da bazı ahşap binaları satın alarak yıktırması bile hatıratı anlamlı kılmaktadır. Özellikle İstanbul'da 1865 yılında yaşanan büyük yangın sonrası bu korku ve endişe Sultan Abdülaziz'de saplantı halini almıştır.

Bundan biraz sonrada Padişahın harîke olan merakı tezayüt eyledi. Tafsili şöyle ki Beşiktaş Saray-ı Hümayunu civarında birbirini müteakip hariklerin zuhur etmesi dâhil-i sarayda müstait-i nâr olan eşya-yı ahşâbiyenin ilgasıyla beraber saray-ı mezkûrun verâsında Süleymaniye Camii ve civarında olan hanelerin Ceyb-i Hümayundan paraları verilerek kaldırılmasına (94a) bais oldu. Bu evlerin hedmini ol kadar isticâl buyurdular ki tersaneden yangın takımları ve neferât celp ile harik esnasında sirayet mahzurundan naşi edilen hareket veçhile az vakitte oraları tarla edildi. Ve bu aralık Çırağan Saray-ı Hümayununa nakil buyruldu. Ve merakları ol derece arttı ki bazı Yıldız ve Malta Kasr-ı Hümayunlarından saraylara doğru nezaret buyrdukları kurşun üzerlerinde beyazca ve ahşaba müteallik bir şey gözlerine ilişse kurenâdan birini gönderip onu def ettirmek gibi nice tekellüfler ederler ve pek bîhuzur olurlar idi.¹³

Âtîf Bey, hatıratında yangın ve en az onun kadar belalı bir musibet olan kolera hastalığının İstanbul'da ortaya çıkışını çifte felaket olarak hatıratına resmeder. Bu ki felaketin batılıların *Volksislam* diye isimlendirdikleri halkın inanışında yansımaları ve tevilini de ilave eder.

1282/1865 Büyük Kolera ve Harik-i Kebir: Cenab-ı Hak cümle bilâd-i İslâmiyeyi masun buyursun. Mevsim-i Hacda Hicaz'da hastalık zuhur ederek hacıların avdetiyle Mısır'a ve oradan dahi Dersaadet'e sirayet eylemekle yevmî birkaç bin vefeyât vukua gelmekte iken bir gece Hocapaşa'dan saat dört raddelerinde zuhura gelen harikte Babıali civarı ve Kumkapı'ya kadar olan beyit ve dekâkin yanıp yangın ertesi akşam saat üç raddelerinde muntafî ve ba'd-ezin hastalık da kesp-i hıffet ederek külliyyen münadim olmuştu. Malum ya her sınıf bu misilli dâhiyeyi birer sebebe isnat ederler mesela ulema fuhşiyâtın kesretine hükemâ ve etibba tahaffuz usulüne dikkat edilmemesine bir takım ahali de "Tuz inhisarı eyü olmadı fukara hayvanlarına tuz bulamıyorlar" diyerek bu kaziyeye bina kıldıkları misilli, ehl-i ahkâm

.....
13 *Hatıra-i Âtîf*, vr. 93b-94a.

dahi bundan evvelki Kur'an-ı ulviye ve sair edille ü şevahide nazaran bu şeyler mevut idi. Bi-hikmeti Teâlâ vaktinde bir sebep zahir etti derler el-ilmü inde'llâh.¹⁴

Müellif İstanbul bağlamında popülerliği oldukça meşhur bugünün futboluyla mukayese edilebilecek okçuluk faaliyetlerini de bir vesileyle anlatmak ister. Hatırat sahibi kendisi de okçuluğa ilgisi olmasından dolayı şahsi bilgi ve tecrübelerini de bu bölüme harmanlayarak İstanbul'da okçuluk ve özünde Osmanlı'da okçuluk tarihine katkı sağlayacak bazı ilave bilgiler verir. Hatırat bu yönüyle okçuluk çalışmalarındaki bazı bilinen hususları doğrulayıcı veya onlara açıklık getirici bir yönü de vardır.

Hatıratındaki anlatıya göre; Okmeydanı'ndaki Okçular tekkesi her sene 6 Mayıs olarak bilinen Hıdırellez gününde açılır ve Kasım ayında kapanır. Bugün artık tamamen yıkılmış ve kaybolmuş Okmeydanı'ndaki o ismine yaraşır tabloyu müellif eserinde çok canlı cümlelerle resmeder.

“Yaz gelip tekkenin ilk küşâdı günü yine ta'âm ve namâzdan sonra mevcûd kemânkeşler iki sınıf teşkil edip bir takımını minber olan mahal önünde ve bir sınıfı Kasr-ı Hümayûn tarafında ikâmet eyledikleri hâlde iki cihete mukâbil ikişer yüz adım mesâfeye içi talaş ve üzeri meşin kaplı ve beyzî şekilde ve etrafı çingıraklı ve ismine tabla denilen nişân dikilüp zikri mürûr eden ve puta nâmı verilen tîr endaht olunur, her okun üzerinde sâhibinin ismi yazılı olduğundan mezkûr nişân üzerinde kimin oku ziyâde ise anlaşılıp müsâbakayı ol kimse kazanmış ve hediyesini almış olur ve bazen sehmlerden çingırakların birine güzâr eyleyenler de olur ve saban demirine dahi geçirenler olmuş. Bunların envâ'ı Meydân Odası kapısının iç yüzü balâsına ta'lik olunmuşlardır.”¹⁵

Metne ilave edilen ve sayfalarca süren bu bölüm Ebuzziya Tevfik Bey'in *Yeni Osmanlılar* kitabındaki Külhanbeyleri hakkında verdiği uzun izahatla karşılaştırmak mümkündür. Sanki dönem aydınlarında konuları tasnif veya rafine etme değil çeşitlendirme merakları daha galip gelmiştir denilebilir. Bu yaygın üslup her ne kadar

.....

¹⁴ *Hatıra-i Âtıf*, vr. 36b-37a.

¹⁵ *Hatıra-i Âtıf*, vr. 12a-12b.

başka saikler de varsa özellikle Ahmed Midhat Efendi'de doruğa çıkmıştır. Yazdığı romanların içine elektrik başta olmak üzere yeni adına ne varsa en ince ayrıntılarına kadar pek çok meseleyi okuyucusunun zihnine boca eder. Âtîf efendi'de burada sözü dağıttığının farkında olarak İbnülemin başta olmak diğer müstensihlerin hoşlanacağını umduğu siyasi ve politik konulara tekrar dönüş yapar. Aslında müstensihleri her zaman içinde yaşadıkları şehirle ilgili bu tür detaylar çok da ilgilendirmemektedirler. Fakat müellifin motivasyonunu bozmamak ve edebe mugayir gördükleri için bu hususlarda sessiz kalmayı yeğlemektedirler. Küçük yaştan itibaren Sarayda yaşamış, devletin değişik kademelerinde görev yapmış birisi için oldukça daha hacimli bir hatırat devşireceklerini düşündüklerinden de tahammül göstermiş olmaları da buna ilave edilebilir.

Bu bölümden sonra Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışı ve başta Saray mensupları arasındaki atamalar olmak üzere vezaretteki değişiklikler de buna ilave edilebilir. O döneme ait bazı görevlendirmelerin ve sebeplerinin tahlili verilir. Kapudan Mehmed Ali Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in eniştesi olması ve cülusundan beri yakınında yer almasının mükâfatı olarak Mabeyn-i Hümayun müşirliğine atanmasında amil olmuştur.

Abdülaziz döneminde Çırçır çayırında ortaya çıkan Jöntürk hareketinin 1908'deki başardığı inkılabı ömrü vefa etmediği için göremeyen Mehmed Âtîf Bey, meşhur şair Ziya Paşa'yı da örnek vererek Genç Osmanlıların hareketinin başlangıcına şu şekilde işaret eder: “*Bu aralıkta Mâbeyn-i Hümayûnda Jönler türedi. Biri mabeyn kâtiplerinden Ziya Beydir.*”¹⁶ İbnülemin de hatıratın ilgili sayfasının kenarına şerh düşerek “Meşhur Ziya Paşa” olduğuna dair açıklama lüzumu hisseder. Ayrıca Osmanlı Aydınlarındaki meselelerin teşhisi ve tahlili konusunda ne kadar başarılı ve doğru tespitte bulunsalar da iseler de pratikte uygulayıcı olarak başarısızlıklarına işaret ederek şunları söyler:

Kemâl'in inşası ve Ziya'nın şiir ve kitabeti makbul ve memdûh ise de sonraları buldukları memuriyetlerde kâlleri gibi filleri görülemedi. Ziya'nın Amasya mutasarrıflığında maslahat görmek yolunda ta'addiyâtı meşhurdur. İmara dair bazı asar vücuda getirmişse de onlar

.....

¹⁶ *Hatıra-i Âtîf*, vr. 19b.

da mahvolmuştur. Zulüm ile âbâd olan ahiri viran olur. Muamele-i keyfiyyeye mu'teriz olan yadigârın icraat-ı keyfiyyesini ahaliden çok dinledik.¹⁷

Hatıratın belki de en ilginç bölümlerinden birisi teamül gereği cülus öncesi şehzadeler evlenemez iken Sultan Abdülaziz'in ağabeyi Sultan Abdülmecid'in izniyle evlendiğini ve dünyaya gelen oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin Saray dışında hanedanın ekmeğini yemiş Kadri Bey'in yalısında büyüdüğünü öğreniyoruz. Yine Meşhur Hekimoğlu Ali Paşa'nın da Han soylu olmakla birlikte adı geçen teamülden ötürü saray dışında kalmakla birlikte korunarak devlet katında en üst makamlara gelmesinin sağlandığı belirtilmektedir.¹⁸

Sultan Abdülaziz döneminin sadaret değişiklikleri, Mısır meselesi, Avrupa ziyareti, Paris sergisi, Tuna vilayetinin oluşturulması, iktisadi, ticari hayata ilişkin bazı gelişmeler eserde oldukça geniş yer tutar. Özellikle Komor adalarını anlattığı yerler kendi şahsi gözlemleri olmayıp gazetelerden derleme olduğu açıktır. Fakat burada uygulanmakta olan şer'î hükümler hakkındaki müspet kanaati ve fikri, eserin İbnülemin tarafından Cumhuriyet döneminde neşrini mümkün kılmamıştır. Aşağıdaki ifadelerden açıkça anlaşılacağı üzere Mehmed Âtîf Bey, dönemin Aydınlarına ve Jöntürlere bakarak oldukça farklı çizgide ve dindar birisidir.

.....

¹⁷ *Hatıra-i Âtîf*, vr. 56b.

¹⁸ *Hatıra-i Âtîf*, vr. 24a-b, ... Bu kaide-i meşrû'a ve müstahsene ihtilâl-i vakte binaen yüz bulup şehzâdeler cülûslarına kadar tezevvüç edemezler idi. Şayet birine takarrüp vukuuyla böyle bir zuhurat olsa bile ketm olunurdu. Merhum Abdülhamid-i evvel hazretlerinin ahretliği diye meşhur olan Dürr-i Şehvâr Hanım dahi bu kabildendir. "Cevdet Tarihine müracaat oluna" hatta Hekimoğlu Ali Paşa'nın dahi ya Ahmed-i Salis'e veyahut Mahmud-ı Evvele nispet olunduğu bazı ekâbirden dinlerdim. Sultan Abdülmecid merhum, biraderleri Abdülaziz Han hazretlerine tezevvüç için müsaade buyurmuş ise de teeddüben Efendi-yi müşarünileyhin tevellüdünü mektûm tuttuklarından mahremlerinden gayrısı bilmez idi. Efendi-yi müşarünileyh nice müddet dayesiyle beraber Eyüp'te Bostan İskelesinde ricâl-i ilmiyeden bilahare Kadî'asker olan Kadri Bey'in yalısında ikamet ettiler. Çünkü Kadri beyin halilesi Cemal Nur Hanım Valide Sultan'ın kapı yoldaşlarından ve mukarreplerinden idi. Abdülaziz Han cülûslarından sonra şehzâdelerin cümlesine tezevvüç ve tesrîha müsaade-i vâsi'a ita buyurmuşlardır.

“Hudûd-1 şer’iyye riayet olunduğu sahnda erbâb-1 cürm u cinâyet kalîl olur. Çünkü kânûn-1 ilâhiyyenin icrâsındaki te’sîr azîmdir. Sârikin kat’-1 yedine i’tinâ olduğu cihetle cezâ’ir-i mezkûrede sirkatin nedreti dahî bu da’vâyı mü’eyyedir. Müskirâtın men’ine ve ecnebilerin dahi muvâfakatına ne demeli. Niyyet ve icrâ-yı hulûsa makrûn oldukta semerât-1 hasenesi iktitâf olunur. Hüküm-i Kur’an bâkîdir. Me’mûl olmadık mahallerde hüküm-i icrâsı lutf u inâyet-i Bârî ve mu’cize-yi peygamberî idüğünde şüphe edilmez. Memâlik-i İslâmiyyeden bu husûsda mübâlât olunmayan mahallerin görülen müşkülâtı hayr-1 mahz-1 daiyye-yi adl olan şeriat-1 mutahharraya tevfiğ-i muamelat edilmediğinden münbaisdir. Tefvîkât-1 ilâhiyye ekser isti’dâda nâzır olduğundan tağyîr-i nefis etmeyen kavimden ni’met zâ’il olmaz.”¹⁹

Ahmed Cevdet Paşa’nın Halep dönüşü beraberinde getirdiği memurları Ahkâm-1 Adliye Başkitâbeti’ne yerleştirmesini kınar ve oradaki düzensizlik ve başıbozukluktan bir anlamda Cevdet Paşa’yı sorumlu tutar. Sultan Abdülaziz’in Avrupa ziyaretine iade-i ziyareti olarak gerçekleşen ilki Avusturya İmparatoru Franz Joseph I (1830-1916) ve ikincisi Fransa İmparatoru Napolyon’un eşi Prenses Eugénie de Montijo (1826-1920) İstanbul’a gelişleridir. Her iki ağır misafir de İstanbul’da şanlarına layık bir şekilde karşılanmışlardır.

Mehmed Âtîf Bey’in hayretle karşıladığı Sultan Abdülaziz’in Prenses Öjen’in koltuğuna girip eşlik etmesini de şöyle ifade eder:

“Fransa İmparatoru Napolyon kendisi gelemeyerek mukabeleten İmparatoriçe Öjeni’yi gönderdi. Ana dahi Beylerbeyi Saray-1 Hümayûnu tahsis olunarak hakkında Avusturya imparatoru için olunan ihtiramata maa-ziyâde ifâ kılındı. Hazret-i Pâdişâh müşarûn ileyhâyı dahi bir gün kasr-1 mezkûra götürdü. Ve arabadan nüzûlde alafranga sol koltuğuna girip kasra çıkardı. Sağ canibine aldı. Ve resm-i geçit vesâ’ire ber-sâbık icrâ ve avdet olundu. Dersâ’âdet’te aleni olarak Pa-dişâhın bir kadını koltukladığı birinci defa olmak üzere görüldü. Pek çok kadın ve erkek ile Beykoz çayırı dolu idi. Alafranga zâtlar bu hâli takdîr eylediler. Çünkü devletin Avrupa medeniyetine meyli epeyce vakitten başlar ise de bu misillü âsâr ile de teyyüd etmiş olur.”²⁰

.....
19 *Hatıra-i Âtîf*, vr. 42b-43a.

20 *Hatıra-i Âtîf*, vr. 52a-52b.

Hatıratında İstanbul merkezli bir anlatıya doğrudan girilmeye-
rek yoğun bir biçimde Osmanlı Devleti içinde cereyan eden siya-
si, iktisadi ve devletlerarası hadiseler yer verilmiştir.. Muhtemelen
eserde zikri geçmemekle birlikte İbnülemin, babası ve kardeşinin
yönlendirici sorularıyla bu bölümlerin şekillendiği de varsayılabilir.
Âli Paşa'nın sadrazamlığı zamanlarında iç ve dış siyasi olayların hızlı
bir biçimde Osmanlı Devleti aleyhinde gelişmesi ve Jön Türklerin
Avrupa'da neşrettikleri gazete ve dergilerde kendisi ve idare hakkında
yaptıkları olumsuz yayınlar kendisinin hayata erken vedasını hazır-
lamıştır. Döneminin bu yazılı eleştirilerinin yanında halktan kimse-
lerin de Tanzimat'ın getirdiği ortamın rahatlığıyla Âli Paşa'nın sözlü
tarizlere uğraması da vefatın neden olmuştur da denilebilir. Musta-
fa Reşid Paşa (vefatı: 1858) Keçecizade Fuad Paşa (vefatı 1868) ve
Âli Paşa'nın (1871) yılında vefatıyla Osmanlı Devleti'nde bir dönüm
kapanmıştır. Sultan Abdülaziz'in özellikle Âli Paşa'nın vefatından
sonraki dönemi kendisinin "şimdi bağımsız bir padişah oldum" me-
alindeki sözleri açıklarsa da bu serbestlik devlete yaramamıştır. Liya-
kat ve donanımı yetersiz paşalar elinde devlet kısa zamanda pek çok
sıkıntılara, belalara duçar olmuştur. Özellikle Midhat, Avni, Müter-
cim Rüşdi, Mahmud Nedim paşaların ağırlıklı olarak görev aldığı
bu dönemde devletin bazı mevzi kazanımları var gibi gözükse de
Osmanlı Devleti'nin çöküşünün de başlangıcı bu dönem meydana
gelen hadiselerle irtibatlandırmak mümkündür.

Âtîf Bey, hatıralarında sadrazam ve şeyhülislamın göreve
getirilmesi veya azillerine oldukça geniş yer ayırmıştır. Bunun en
önemli sebebi de Mâbeyn başkâtibinin göreve getirilme veya azle-
dilme kararlarını tebliğle bizzat yükümlü olmasıyla da açıklanabilir.
Hatıratında geçtiği üzere Sultan Abdülaziz özellikle sadarete getireceği
paşalara bazen gün içinde, bazen de Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci
sefer sadarete getirilişinde olduğu gibi, gecenin geç bir saatinde bu
görevi ifa etmek üzere Âtîf Bey'i göndermiştir. Sadaret ve meşihat
tebeddülünde aktif rol alması sebebiyle işleyiş hakkında müellif ol-
dukça tatminkâr bilgiler verir.

Bunlardan ilgi çekici bir örnek olarak şu verilebilir.

Suret-i hâl akşamdan Hasan Hoca'ya tebşir olunarak sabahleyin
ber-vech-i mutat Mâbeyn-i Hümayuna götürmek üzere bu abd-i

âciz müşarünileyhin Çamlıca'da olan bağına gittiğimde kendileri hemen salât-ı fecirden beri imame-i beyza ve feracelerini iktisa ile intizarda imişler. Bahçe kapısından bizi görür görmez kartal kanat açar gibi nerdübandan aşağıya doğru istikbâl eylediğini görünce varıp ellerini takbîl eyledik. Biraz ikametle zahir şevk u neşâtlarından fark edememiş olmalıdırlar ki şerbet ısmarladılar. Hâlbuki daha sabah vakti olduğu cihetle bir şey yenmemiş idi. Ne ise biraz içtik. Ve Efendi Hazretleri'nde artık tevakkufa sabr u tahammül kalmadığını gördüğümüz cihetle erkence ise de birlikte faytona ve Üsküdar İskelesi'nden kayığa binilerek Mâbeyn-i Hümayuna gelindi. Efendi-i müşarünileyh yetmiş müteceviz bir pir-i mübarek olup zamanında kânun üzere tahsil ve neşretmiş ve muâsırînine kendisinin ilm ü fazileti tasdik ve itiraf ettirmiştir. Fakat kendileri taşralı (91b) olup altmış seneden ziyade tahsil ve neşri zamanlarında nice sefaletler çekmiş ve nihâyet Ders Vekili rütbesine varabilmiş idi. Ahir ömründe Ramazan-ı şerif münasebetiyle Huzur-ı hümayunda vuku bulan ders takriri tâb-'ı mülûkâneye muvafık düşerek Muallim-i Sultani ve sonra müftü olup Mahmud Paşa'nın evvelki sadaret-i sademâtına uğrayarak bu defa ber-vech-i muharrer saniyen Şeyhülislâm oldu. Kendisinin ilm ü fazlına diyecek olmayıp fakat dünyanın pîrlük zamanında teveccühü biçareyi mansıbı müştakı eylemiş idi. Hatta akşam kendisine haber geldikde sevincinden sabredemeyerek komşusuna ricâl-i mühimmeden Şem'î Molla'ya pencereden "olduk, olduk" deyu feryat eylediği ihbar-ı sahîhadandır.

Sultan Abdülaziz'in seyahatlerinden de bahseden Mehmed Âtîf Bey eserinde Sultanın Mısır'a yaptığı ziyaret, Paris ve Londra eksenli ve Viyana üzerinden Avrupa seyahati ve dönüşü eserde yer almaktadır. Âli Paşanın en çok eleştiri aldığı Belgrad'la birlikte bazı kalelerin Sırplılara terki konusuna değinir. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi aslında batılı anlamda kurumsallaşmanın da bir başlangıcıdır denilebilir. Bunun en iyi örnek olarak Şura-yı Devlet (Danıştay) ve Ahkam- Adliye (Yargıtay) kurulması gösterilebilir. Her ne kadar bugünkü fonksiyonlarının tamamını icra edemiyorlarsa da o günkü şartlar altında Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerdendir.

Âtîf Efendi, yukarıda bahsi geçen Avrupa ziyaretinin iade-i ziyareti kabilinden Avusturya imparatorunun İstanbul'a gelişlerini mutantan bir biçimde hatıratına aksettirir.

Zât-ı hazret-i Padişahi Avrupa seyahatinde Viyana'yı dahi ziyaret eylediği cihetle Avusturya İmparatoru Fransuva (Jozef) Joseph de bilmukabele [29 Ekim 1869] tarihinde Dersaadet'e geldi. Beşiktaş Saray-ı Hümayunu mabeyin dairesinde kendilerine münasip mahal tahsis olundu. Haklarında ihtirâmât-ı faika ifası sırasında bir gün Padişah mihman-ı muhteremlerini birlikte alıp Sultaniye İskelesi'ne ve oradan karşılarında Âli Paşa olduğu hâlde sağda İmparator ve solda Padişah araba-suar olarak Beykoz çayırına iskeleden giderken çayırın vasatında sağ tarafta dağ eteği cihetinde mukaddemce inşa ve ihzar olunan kasr-ı bî-kusura şeref-bahşâ oldular. Orada asâkir-i şahaneye bir resm-i geçit icra ve cânib-i imparatorîden askerin harekât-ı intizam-kârîsine dair takdîrât ve tebrikât inbâsından sonra akşam taamını vükela ve süferâ ile birlikte Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa merhumun asârından olan Beykoz'daki kasr-ı malûmda bade't-tenâvül gece üç kararlarında mu'âvedet buyruldu. Esna-yı tamda ve bahren avdet-i hümayunda Beykoz koyunun ve Boğaziçi'nin iki tarafında icra olunan sanayi-i nariyenin keyfiyât-ı safâ-bahşâsını takrir ve tabir mümkün değildir. Badehu imparator-ı müşarünileyh memleketine azimet eyledi.²¹

Abdülaziz döneminin en önemli ziyaretçileri arasında İran şahı Nasıruddin'i de unutmamak gerekir. İstanbul'da yaşayan İranlıların bu konudaki heyecanları ve telaşları Âtîf Efendi'nin gözünden kaçmaz. Hatıratında bu yoğun siyasi atmosferle ilgili bilgilerin yanı sıra İran Şahı Nasıruddin Şah'ın İstanbul'a gelişi ve buna dair hazırlıklar ve ziyaretinin İstanbul'daki yankıları üzerinde durur. Çanakkale boğazına gelen gemiyi karşılamak eski tabirle istikbal etmek maksadıyla müstakbiller gönderilmesi bugün kaybolmuş veya Osmanlı'da az bilinen bir müessesenin varlığını bildirmektedir.

Bu esnada İran Hükümdarı Nasıruddin Şah'ın Avrupa seyahatinden avdetinde Dersaadet'i ziyaret eyleyeceği velvele-endâz-ı sımâh-ı İraniyan olmakla "bes ki şahımız teşrif edübdür ana göre hazırlık gerektir" diyerek Dersaadet'te bulunan acemler dîde-dûz-ı intizar ve cânib-i Devlet-i Aliyye'den dahi Beylerbeyi Saray-ı Hümayunu tehiyye ve ihzar olunmuş idüğünden Çanakkale Boğazı'na müstakbiller gittiği gibi Şah'a mahsus Sultaniye Vapuru irsal olunmuş idi. Bir de [] günü sabahleyin toplar endahet ederek Beşiktaş Saray-ı Hümayunu

.....

²¹ *Hatıra-i Âtîf*, vr. 52a-b.

hizasına Şah'ın râkib olduğu vapur lenger-endâz oldukça Zât-ı Şahane yedi çifte tebdil kayığıyla vapura azimet ve biraz teneffüsten sonra Şah'ı sağ tarafına alarak Saray-ı Beşiktaş'a avdet buyurmuş ve badehu iskeleye kadar teşyi ederek Şah'ı kâşane-i mahsusuna göndermiştir. Şâh mücevherli setri telebbüs etmiş ve miyanına murassa kılıç ve külâhın anlına gelen mahalline mücevher çelenk takmış, hâsılı cevahire müstağrek olmuş idi. Beşiktaş Saray-ı Hümayunundaki Divan yeri cümlelerin malumudur. Orada Şah'a ziyafet tertip ve vükela ve müşîrân-ı askerî ve kâffe-i süferâ ve mu'teberân davet olunarak akşam on birde Şâh tebdil-i hümayun kayığına râkiben Beylerbeyi Sarayı'ndan Beşiktaş Saray-ı Hümayunu iskelesine geldikte Zât-ı Şahane iskeleden istikbal ile üst katta biraz ârâm olunduktan sonra vakt-i gurûbda sofranın sağına Şâh soluna Zât-ı Şahane ve Şah'ın alt canibine süferânın kıdemlisi olan Rusya Sefir-i Kebiri İgnatiyef ve ondan sonra İngiliz Elçisi Eliyot (Elliot) ve Zât-ı Şahane'nin soluna İran Sadrazamı Hüseyin Han ve anın alt canibine Sadrazam Şirvani Paşa ve sairleri dahi ber-müceb-i teşrifat yerlerine kuûd ettiler, zannım iki yüz kimse olmalı. Divan yeri pek güzel tenvir edilmişti. Bir taraftan dahi Mızıka-i Hümayun terennüm-sâz oluyordu. Bade't-tam ve'l-ikram dağılmışlardır. Biraz müddet sonra şâh muhterem ve memnunen Rusya tarikiyle memleketine avdet etmiştir.²²

Fuad ve Âlî paşaların vefatı ile Osmanlı Devleti'nde kaht-i ricalle birlikte küçülmenin işaretleri verilmeye başlanmıştır. Devletin liyakatten uzak kimselerin elinde ne hale düşeceğini anlatmak için son dönem tarihimizi Fuad ve Âlî paşalar devri ve sonrası diye ikiye ayırılabilir yanlıştır. Bugünkü siyasilerin yaş ortalamasına göre neredeyse genç denecek yaşta vefat eden bu iki devlet adamının kaybı hem Abdülaziz dönemindeki kifayetsiz muhteris devlet adamlarının önünü açtığı gibi II. Abdülhamid'in hem kendi yapısı gereği hem de Abdülaziz'in hal'i ve sonrasında yaşadıklarının tesiriyle nitelikli devlet adamı istihdamının önünü kapamıştır. Çevresindekilere itimadının azlığı liyakat erbabını devlet katında görev almaktan soğutmuştur. Bütün bunların bir araya gelmesiyle yıkım durdurulsa da sadece geciktirilmiştir.

Hatıratında, daha sonra başa geçen Mahmud Nedim, Midhat, Mütercim Rüştü, Esad, Şirvanîzade Rüştü paşaların sadaretlerinde

.....

²² *Hatıra-i Âtıf*, vr. 69a-70b.

vukua gelen hadiseler etraflıca anlatılır. Mehmet Âtîf Bey, hal olayına karışmış paşalara karşı eleştirel bir dil kullanmıştır. Mehmet Âtîf Bey, Sultan Abdülazîz'in son senelerinde devlet kademelerinde görev yapan bu zevat hakkındaki ne kadar negatif anlam yüklenebilecek tanıklığı varsa onları da eksiksiz olarak aktarmaya gayret gösterir.

Devletin Sultan Abdülmecid'le birlikte başlayan zamanla kronikleşen istikraz meselesi, Midhat ve Mahmud Nedim paşaların bugünkü tabirle ifade edilecek olursa üst bürokraside kariyer mücadelesini güzel bir manevrayla Midhat Paşa'nın nasıl kazandığını şöyle tasvir eder:

Âli ve Fuad Paşa göçüp ve o devirler geçip Avni ve Şirvani gibilere dahi seyahat verilip sadr-i zaman ise esip savurup Midhat Paşa Bağdat'tan dürbün-i ferasetle tamam Dersaadet'te bulunup da külâh kapma sırası olduğunu görünce istifaya kıyam ve sadrazam da tehevürle hemen azlini iltizam etmekle Dersaadet'e geldi.²³

Mehmed Âtîf Bey, efendisi, velinimetini Sultan Abdülazîz'in feci sonunu hazırlayan Hüseyin Avni Paşa'nın sadareti ve seraskerliği ve hal öncesi ve sonrası olan biten hakkında mufassal bilgiler verir. Hüseyin Avni Paşa'nın Çerkez Hasan tarafından öldürülmesini detaylarıyla açıklar.

Osmanlı Saray mensuplarının iç hallerini ve buradaki işleyişi anlamak noktasında bile olsa Mehmed Âtîf Bey'in hatıratın neşrine olan ihtiyaç izahtan varestedir.

İbnülemin bazen de Mehmed Âtîf Bey'i ve hatıratını bazı olaylarda şahit gösterme yoluna da gitmiştir. Şirvanlı Rüşdi Paşa'nın Sadık Paşaya yazdığı bir mektubunda yer alan sadaret görevinden afvını istemesi üzerine infisâlinin gerçekleştiği ibaresi mektupta şöyle geçmektedir. "... musirrane olarak Ferîd Paşa ve başkatîb vasıtasıyla afvimi talep eylemiş olduğumdan ertesi günü lehülhamdü velminne infisalimiz vuku bulmuştur."²⁴

.....
23 *Hatıra-i Âtîf*, vr. 62b.

24 İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, I, 454-455.

İbnülemin, hatıratında zapta alınmayan bazı hususları şifahen sormak suretiyle de öğrendiğini *Son Sadrazamlar* isimli eserinde belirtmektedir. Yine Mehmed Âtîf Bey'in nezdinde olan Sultan Abdülazîz'e ait bazı varaka ve resmi evraklardan istifade etmesine izin verdiği anlaşılmaktadır.

“Sultan Abdülazîz merhumun - mutadî üzere kırmızı mürekkeble yazdığı müsveddeyi ‘Âtîf Bey, bana göstermişti, istinsah etmişdim. Aslını isteyüb almadığıma pek müteessifim. Bu müsvedde, diğer mühim ve kıymetdar evrak ile beraber - bir evden diğerine nakil olduğu sırada bir sanduka konularak - merhumun oğlu tarafından civardaki bakkal dükkanına emaneten bırakılmış, bir daha tedarükine imkan olmayan o vesikalar - belki peynir ve zeytun sarılmak suretiyle mahv edilmiştir. Tahattur etdiğime göre, Vesikalar arasında Sultan Abdülmecid'in zamanı saltanatında sarayca bazı mühim ve mahrem muharrerat kayid edilmiş olan bir mecmua ile Sultan Abdülazîz'in yazısıyla bazı iradat-ı seniye ve hutut-ı hümayun müsveddeleri ve bazı zevatın mühim tezkireleri vardı. Hatlardan bir kaçını merhum, bana hediye etmişti.”²⁵

İbnülemin, hatıratın bazı yerlerinde Âtîf Bey'in anlatısında gördüğü eksikleri veya zühulleri tamamlar veya tashih eder. Mesela Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerlikten azlinden sonra Selanik vilayetine veya Anadolu'da başka bir yere tayininde takdirin sadaret makamından istenildiğine işaret ederek tayinin Mâbeyn Baş kitabinden gelen 22 Şevval 1292 tarihli tezkireye binaen yapıldığını belirtir.²⁶

İbnülemin, hatıratında özellikle Hüseyin Avni hakkında geçen ağır ifadelerin gerekçesini şöyle açıklamaktadır.

“Âtîf Bey veliyyi nimetinin mahvine sebep olduğu için Avni Paşaya bittabi münfail ise de salâbet-i diniye ve istikamet-i vicdaniye ile maruf bir merdi hak şinas olduğundan infiale kapılıp da hakikate muhalif isnadatda bulunmayacağını, kendini bilenler tasdik ederler.”²⁷

.....

25 *Son Sadrazamlar*, I, 495. Bu bölümde İbnülemin'in kendine has üslubu korunarak metin verilmiştir.

26 *Son Sadrazamlar*, I, 504.

27 *Son Sadrazamlar*, II, 590.

Özellikle Abdülaziz hal edilmesi meselesinde hatıratında oldukça zengin bilgi mevcuttur. Bu ve benzeri konularda Mehmed Âtîf Bey'in hatıratında yer almayan malumat, evrak ve bazı şahsi anekdotlar İbnülemin tarafından Son Sadrazamlar isimli çalışmaya alınmıştır.²⁸

“Avrupa siyahatinden avdet edildikten ve Füad Paşa vefat eyledikten sonra Sultan Abdülaziz'in Füad Paşa merhumun Site de bakkalbaşına mukabil İngilizlere irad eylediği nutkun tercemesidir. serlevhasıyla yazdığı mekaledir ki başkatib Âtîf Bey, bana ihda etmiştir:

Umumi milletçe borçlu olduğumuz: Bir vazife-i Şükranîyetin bu vesile ile ifasına muvaffak olacağımdan kendimi bahtiyar addederim. Öyle ki İngiliz milleti muazzamasının bu kerre dahi hakkımızda ibraz eyledikleri measiri fütüvvet ve muamele-i ihtiramatkarinin bihakkın teşekkürü kabil olmayub iki millet beyninde minelkadim sübut yafte-i istikrar olan bünyanı mehabeti mahsus ve müvalatı samimeyi kat enderkat eylemiştir.

Nice asar ve dühurdan beru teyemmünen cari ve müstemir olan münasebati dostî ve müsafatı hakikiyenin tarafeyne mucib olduğu menafi-i azime, mutalea-i tevarih ve asardan malum olduğu gibi İngiliz milletinin, ahd ve kavlinde sabit ve milletimiz hakkında dost-ı sadık olarak tezayüdi müknet ve seadeti halimizi garaz ve ivazdan salim vechile mütemenni idüğü delaili adide ile müsbet ve müberhendir.

Hasılı miyanemizde olan revabıtı ittihad ve yeganegî pek muhkem ve üstüvar olub öteden beru icra olan usuli mahremiyet ve meveddet dahi devam ve sebat üzere güzeran etmekte olduğu kemali memnuniyetle meşhud olmaktadır. Ey milleti mütemeddine! Asarı filiyeyi hayırbahi ve niyyatı hasenei vefakariniz ile bizi minnetdar eylediniz. Marızı teşekkürde elfaz ve tabirat bulmakda lisanım kasır olub şu kadar ki ötedenberü berkemal olan hürmeti faikai mahsusamızın ezserinev teyid ve teşyidini ilan zımmında işbu mekalei acizanemiz zeriai hasene ittihaz kılınmıştır.»

Müşarünileyhin gayet mütenezzilâne vaki olan işbu nutku İngilizlerin nezdinde dahi memul eylediği derece karini sapaş ve takdir olmayub beyhude iftikar ve mezelleti ihtiyar buyurmuşlardır. Merhumı müşarünileyh fevkalgaye vaz'i ve heveskâr bir zat olub altmış

.....

28 *Son Sadrazamlar*, II, 512.

[55 yaşında vefat etdi] yaşından sonra baston ve caket gibi nevsal ve heveskaranın ragbet etmekte oldukları Avrupa adet ve üsulüne ziyade taklid buyururlar idi.²⁹

Hatırat aslında çok hacimli olmamakla içinde birbirinden farklı olayların aralarındaki ortak bağlantıları esas alan bir anlatımı vardır. Efendisi Sultan Abdülaziz'e yapılanları hazmedemeyen ve onun zevaliyle birlikte 3 yıl kadar mazul hayatı yaşayan Âtîf Efendi bilahare kendi isteğiyle 1879 yılında Amasya mutasarrıflığına, 1301/1883-84 yılında Karesi valiliğine tayin olunmuştur. Nisan 1888 tarihinde Karesi vilâyetinin mülga olması ve Hüdavendigâr Vilayetine katılmasından sonra İstanbul'a geri dönmüş ve aynı yıl tekaüde ayrılmıştır.³⁰

Hatıratta geçen konulardan çok azı malum ve bilinenlerin tekrarıysa da önemli bir kısmı da tarihe dönük yazılmış kitap ve hatıralarda bahsedilmeyen konulardan müteşekkildir. Bu eserin neşriyle birlikte dönem tarihindeki bazı müphem ve muammaların giderileceği ümidindeyiz. Burada şunu belirtmek gerekirse eserin hazırlanmasına ön ayak olan merhum İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın, neşre muvaffak olsaydı adı geçen hatıratı kuşkusuz kendine has bir şekilde farklı bir üslupla zenginleştireceği açıktır. Kendisinin yoğun mesaisinin dışında yukarıda bahsi geçtiği üzere eserde ifade edilen bazı hususlardaki İslam'ı merkeze alan yaklaşım neşrin İbnülemin eliyle gerçekleşmesine mani olmuştur de denilebilir. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki hava da bunun yayını geciktirmiştir. Eğer ömrü vefat etse ve zaman ayırabilmiş olsaydı İbnülemin'in elinden çıkacak *Hatıra-i Âtîf* bütünüyle farklı olacağı kesindir. Devre tanıklığı nedeniyle İbnülemin, metinde geçen isimler, olaylar ve yerler hakkında ilave bilgiler ve açıklamalara yer vereceği bir hatırat kadar olmasa da en azından meçhul kalmış bir eserin bu haliyle gün yüzüne çıkması da erbabına faydadan hali değildir.

.....

²⁹ *Son Sadrazamlar*, I, 195.

³⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi Vilayeti Tarihçesi*, haz. Abdülmecid Mutaf (Balıkesir: Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, 2000), s. 120.

Sonuç Yerine

Mehmed Âtîf Bey'in hatıralarının muhteviyatı aslında siyasi tarihimizdeki bazı karanlık noktalara ışık tutuyorsa da İstanbul şehrinin XIX. asırdaki saray ve çevresi ve devlet işleyişindeki yeri konusunda oldukça geniş faydalı bilgiler içerir. İstanbul içinde gerçekleşen resmî kabullerin yanı sıra dönemin yaygın sportif faaliyeti olarak okçuluk hakkında verilen bilgiler mutlaka saha ile ilgili çalışmalarda hatırat gözden uzak tutulmaması gerekir. Mesela hatıratta geçen Sultan Abdülmecid'in maiyetine almış olduğu kurena diye isimlendirilen saray görevlilerin seçimindeki dikkati ve özellikle yakışıklı, bedeni kusurlardan uzak gençlerin seçimini yanlış yorumlanabileceğini 1907 Türkiye'sinde derhatır eden müellif hemen bu konunun ardından bir açıklama yapma lüzumu hissetmektedir. Günümüzde bile saray hayatına dair oryantalist bakış açısı ve cumhuriyet sonrası Osmanlı dönemi ile ilgili oluşan olumsuz algının tesiriyle bu konularda sağlıklı bir yaklaşım göstermek sıradan insanlar için muhal olduğu kadar Cumhuriyet sonrası yetişen aydınlarda bile kafa karışıklığı bulunmaktadır. Şehir içindeki ulaşım vasıtaları ve yolların durumu ve şehirde gerçekleşen görev atamalarının bir gereği olarak yapılan merasimler ve törenler hakkında bilgiler ihtiva eden hatıratın önemi ortadadır.

Hatıratta, bir taraftan Sultan Abdülaziz döneminde İslam'ı anlatmak maksadıyla Güney Afrika'ya gönderilen Ebu Bekir Efeniden bahsederken öte taraftan Hint Okyanusundaki Komor adalarından Müslüman ahalinin İstanbul'a yardım ve destek amacıyla heyet gönderdiğine şahit olmaktayız. Devletin içine düştüğü zafiyet ve güçsüzlüğün farkında olan Âtîf Bey oralara bihakkın yardım edilememesinin izahını buruk bir şekilde aktarır.

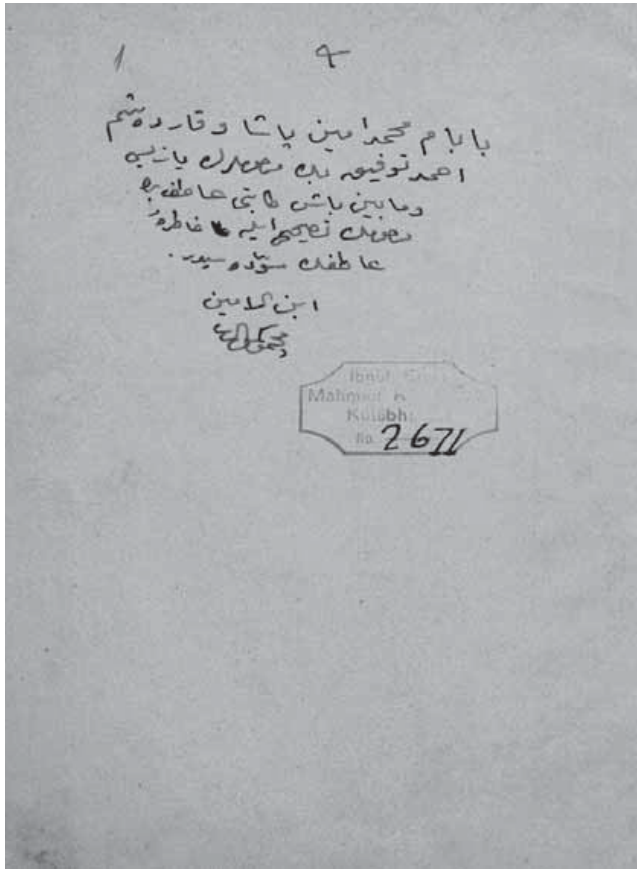
Dağılmakta ve sona yaklaşmakta olan Osmanlı devletinin felaket günlerinin derin izleri hatıratta satır aralarındaki anlatılarda kolayca görülmektedir. Osmanlı Padişahlarının tebaalarını Allah emaneti gördüklerinden onların üzüntüsüyle üzüldüklerini yaşanan siyasi, iktisadi krizlere çözüm arayışında bulduklarını fakat şirazeden çıkmış devlet mekanizmasını yerine oturtmakta yetersiz kaldıklarını ve çevrelerindeki devlet adamlarının şahsi çıkar ve ihtiraslarına

mağlup oluşları nedeniyle devlet çarkının düzeltmede muvaffak olmadıklarını birbiri ardınca sökün eden siyasi hadiselerin üstesinden gelememelerinin bir hikâyesi olarak hatırat kabul edilebilir.

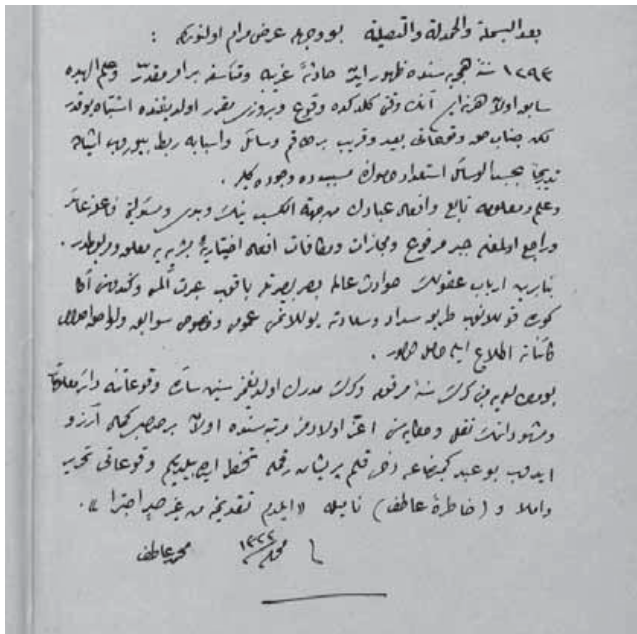
Müellifin ömrünün son senesinde ikmale eren bu çalışmanın Osmanlı döneminde erken bir baskısı yapılmış olsaydı belki hatıratta iddia edilenler ve itham edilen şahıslardan hayatta olanlarının cevabını da görebilirdik. Aslında hatırat daha uzun ve kapsamlı olsaydı üç devri bir saraylı aydın gözüyle görüp anlamamızı kolaylaştırdığı gibi İstanbul bağlamında sadece siyasi hadiselerin gölgesinde parça parça bilgiler yerine bütüncül bir değerlendirme edinmemiz de mümkün olurdu.

Hatırat, Osmanlı İstanbulu'nun saray hayatı ve on dokuzuncu yüzyılın en meşum hadisesi ve devletin inkırazı öncesi yaşadığı en büyük felaket olan Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi ile ilgili hadiseleri öncesiyle sonrasıyla izahını merkeze almıştır. Fakat bu anlatıda geçen ifade ve bilgilerden istenilen kadar olmasa da XIX. asırda Osmanlı İstanbulu'nun sosyal ve kültürel hayatının gizli kalmış bazı detay ve ayrıntılarından haber verdiği için önemi büyüktür.

MEHMED ATIF BEY'İN HATIRATI İŞİÇİNDA İSTANBUL

Hatra-i Âtîf'ın yazma nüshasının kapağı üzerindeki İbnülemin'in düştüğü kayıt.

Mehmed Âtîf Bey'in kendi yazısıyla hatıratına giriş yazısı.